

บทที่ ๘

บรรลุมิชาและวิมุตติ

๘.๑ ความปรากฏขึ้นของญาณ

ญาณ คือ ความรู้สึกตัวด้วยปัญญา ความหยั่งรู้ด้วยปัญญาประจักษ์แจ้ง ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา หรือสติปัฏฐานเพียงเท่านั้น^๑

วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปรีชาญาณที่บังเกิดขึ้นภายในจิตของบุคคลผู้กำหนดรู้รูป-นามปรมาตม์เป็นอารมณ์ บังเกิดขึ้นได้ด้วยผลของการปฏิบัติให้สมบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จนสภาพจิตของบุคคลตั้งมั่นไม่หวั่นไหวเป็นสมาธิ สงบปราศจากกิเลสนิวรณ์ น้อมไปเพื่อจะรู้ความจริงในอริยสัจ ๔^๒ และยังมีญาณที่ยิ่งใหญ่ที่สุดอีกญาณหนึ่ง เรียกชื่อเฉพาะว่า โภธิญาณ แปลว่า การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่ทำให้เกิดพระพุทธศาสนา เป็นดวงตาใหญ่ของโลก ญาณนี้เป็นความรู้แจ้งเห็นจริงซึ่งเหตุผล ที่ได้ไตร่ตรองแล้ว ได้ทำให้แจ่มแจ้งชัดเจนแล้ว^๓

คัมภีร์วิสุทธิมรรค^๔ อธิบายอานาปานสติภาวนาขั้นที่ ๓ ว่าเป็นขั้นแรกที่ประกอบด้วยญาณ^๕ แต่ในปฏิสัมภิทามรรคพระสารีบุตรเถระอธิบายคำว่า พิจารณา ในการพิจารณาลมหายใจ ๙ อากาโรในอานาปานสติขั้นแรกซึ่งมีเนื้อความเหมือนกับภังคานุปัสสนาญาณว่า

“ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่า

^๑ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๐๕.

^๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๗๐/๕๓๐.

^๓ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗๒๘/๔๓๖.

^๔ วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๙๘.

^๕ วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๒๐/๒๙๘.

วิปัสสนาญาณ..เป็นอย่างไร คือ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคีพิจารณาอารมณ์นั้นแล้วพิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้น พิจารณาอย่างไรชื่อว่าพิจารณาเห็น คือ พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมละนันทิ(ความยินดี)ได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละระคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืนย่อมละอาทานะ(ความยึดถือ)ได้”^๖

ความแย้งกันของ ๒ คัมภีร์นี้ ผู้วิจัยเห็นว่าเนื่องมาจากแนวปฏิบัติที่ต่างกัน คือ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรอธิบายวิธีปฏิบัติแบบวิปัสสนาล้วนๆ (วิปัสสนาปุพพังคมนัย) พิจารณาอารมณ์ต่างๆ ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ตั้งแต่ขั้นแรกได้เลย เป็นแบบวิปัสสนายานิก จึงพิจารณาลมหายใจเข้าออกซึ่งเป็นรูปขั้นต้นให้เกิดสภาวะญาณได้ตั้งแต่ขั้นแรก ส่วนการอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นการปฏิบัติของสมถยานิก ต้องปฏิบัติให้เกิดฌานก่อนแล้วพิจารณาองค์ฌาน ยกขึ้นสู่วิปัสสนาในขั้นที่ ๕ แต่ในคัมภีร์บอกว่า ญาณเกิดได้ตั้งแต่ขั้นที่ ๓ ซึ่งยังเป็นขั้นที่ยังไม่เกิดฌาน แล้วจะพิจารณาองค์ฌานให้เกิดเป็นญาณได้อย่างไร ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นการเจริญภาวนาแบบสลับกัน (ยุคนัทรณัย^๗)

คัมภีร์อรรถกถาธัมมสังคณี อธิบายการละกิเลสด้วยวิปัสสนาญาณ

^๖ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒.

^๗ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

ชั้นต่างๆ ดังนี้

ละสักกายทิฐิได้ด้วยกำหนดแยกนามรูป (นามรูปปริเฉทญาณ)

ละทิฐิที่ว่านามรูปไม่มีเหตุหรือมีเหตุไม่เสมอกันได้ด้วยการกำหนด
รู้ปัจจัย (ปัจจัยปริคคญาณ)

ละความสงสัยได้ด้วยกัฏฐาวิตตรณญาณ และละความยึดถือว่าเรา
ของเราได้ ด้วยกลาปสัมมสนญาณ

ละความสำคัญในสิ่งที่ไม่ใช่ทางว่าเป็นทางได้ด้วยการกำหนดทาง
และไม่ใช่ทาง (มัคคามัคคญาณทัสสนะ)

ละความเห็นว่ายตายแล้วสูญด้วยการเห็นความเกิด (อุทฺทูปพพญาณ)

ละความเห็นว่ายเที่ยงด้วยการเห็นความเสื่อม (ภังคญาณ)

ละความเห็นในสิ่งที่มีภัยว่าไม่มีภัยได้ด้วยความเห็นว่ามีภัย (ภย
ญาณ)

ละความสำคัญในสิ่งที่ชอบใจด้วยการเห็นว่าเป็นสิ่งมีโทษ (อาทีนว)

ละความสำคัญว่าน่าชอบใจยิ่งได้ด้วยนิพพิทานุสสนาญาณ

ละความเป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้นด้วยมฤจิตุกัมมตาญาณ

ละความไม่วางเฉยในสังขารได้ด้วยสังขารุเปกขาญาณ

ละธรรมฐิติ (ปฏิจจสมุปบาท) ได้ด้วยอนุโลมญาณ

ละความเป็นปฏิโลมได้ด้วยพระนิพพาน

และละความยึดถือในมิตคือสังขารได้ ด้วยโคตรภูญาณ นี่ชื่อว่าการ
ละด้วยองค์วิปัสสนาญาณนั้น ๆ^๔

พุทธทาสภิกขุอธิบายการเกิดขึ้นของญาณว่า การเกิดขึ้นของสิ่งที่
เรียกว่า ญาณ ได้แก่ ความรู้ ซึ่งตรงข้ามต่ออวิชชา เมื่อญาณเกิดขึ้น อวิชชาก็
ดับไปในตัวเอง นามรูปกล่าวคือสังขารทั้งปวง ที่มีมูลมาจากอวิชชาก็ย่อมดับ
ไป เรียกว่าดับไปเพราะการเกิดขึ้นของญาณ เช่น คนดับไป เพราะความรู้ที่
เกิดขึ้นว่า คนไม่มี มีแต่ชั้นธธาตุายตนะเป็นต้น ..แม้โดยปริยายนี้ ก็เป็นอัน

^๔ ขุ.อิติ.อ.(ไทย) ๔๕/๖๔, อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๑๘๔/๔๑๐.

กล่าวได้ว่าดับไปเพราะอำนาจแห่งการเกิดขึ้นของญาณหรือวิชา ซึ่งเป็นของตรงกันข้ามจากวิชาอีกนั่นเอง^๙ ในเรื่องนี้ พุทธทาสภิกขุมีแนวคำสอนสอดคล้องกันทั้งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๑๐} พร้อมทั้งวินิจฉัยข้อสงสัยบางประการในเรื่องการเกิดขึ้นของญาณ โดยที่ท่านได้อธิบายข้อแตกต่างของคำว่า ญาณ ในคัมภีร์ทั้ง ๒ นั้นไว้ว่า

เมื่อลมหายใจแล่นไปแล่นมาอยู่ และจิตถูกสติผูกติดไว้กับลมหายใจ จิตจึงมีอาการเหมือนกับแล่นไปแล่นมาตามไปด้วย จึงเกิด “ความรู้” ขึ้น โดยไม่ต้องมีการคิดหรือการพิจารณาเลย ความรู้เช่นนี้ยังไม่ควรเรียกว่า “ญาณ” เป็นเพียงสัมผัสสัญญา คือความรู้สึกตัวทั่วถึงว่าเป็นอย่างไรในขณะนั้น แต่ถึงอย่างนั้นก็ตาม บางทีก็ใช้คำว่า “ญาณ” แก่อาการรู้เช่นนี้ในบางคัมภีร์บ้างเหมือนกัน ควรจะทราบไว้กับความสับสน ทั้งนี้เพราะคำว่าญาณนั้น มีความหมายกว้างขวาง เอาไปใช้กับความรู้ชนิดไหนก็ได้ แต่ความหมายที่แท้ นั้นต้องเป็นความรู้ทางสติปัญญาโดยตรง เมื่อคำว่าญาณ หรือความรู้ ใช้ได้กว้างขวางอย่างนี้ รวมกับการที่ท่านไม่ยากใช้คำอื่นเพิ่มเข้ามาให้มากมาย และสับสนโดยไม่จำเป็น อาจารย์บางพวกจึงกล่าวว่า แม้ความรู้สึกที่เกิดขึ้นว่า เรากำลังหายใจยาว ดังนี้เป็นต้นก็จัดเป็นญาณอันหนึ่งด้วยเหมือนกัน ทำให้มีการกล่าวได้ว่า ญาณได้ปรากฏแล้วแม้แต่ในขณะที่เราทำอานาปานสติ พอสักว่า เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกตัวทั่วพร้อมว่า เราหายใจเข้ายาว ดังนี้ และอธิบายคำว่า “ญาณปรากฏ” ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า มีความหมายต่าง ๆ กัน แล้วแต่ว่ามันจะปรากฏในขั้นไหนแห่งการกระทำอานาปานสติ สำหรับในขั้นแรกที่สุดนั้น ญาณในที่นี้ก็เป็นเพียงสัมผัสสัญญา ที่กำลังรู้สึก ว่า “เราหายใจออกยาว หรือหายใจเข้ายาว” เท่านั้น ยังไม่เป็นวิปัสสนาญาณ^{๑๑}

ดังที่พุทธทาสภิกขุอธิบายมานี้ ก็หมายความว่า ญาณที่เป็นวิปัสสนา

^๙ พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า ๔๐๕.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๙๘., พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒.

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า ๗๓.

ญาณแท้ต้องเป็นความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์ ที่เป็นไปเพื่อตัดละอวิชชาเท่านั้น ส่วนญาณนอกนั้นเป็นเพียงความรู้สึกระดับสัมปชัญญะ ยังไม่จัดเป็นวิปัสสนาญาณ

การปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค/ผลสูงขึ้นไป

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกรรมฐาน ประสงค์จะบรรลุมรรคหรือผลเบื้องสูงขึ้นไป ก็ปฏิบัติโดยทำนองเดียวกันนี้ ต่างแต่เริ่มต้นปฏิบัติไปตั้งแต่อุทยัพพญาณเท่านั้น เพราะพระโสดาบันบุคคลนั้น ได้รู้แจ้งขั้น ๕ พร้อมทั้งเหตุปัจจัย และเห็นขั้น ๕ เป็นพระไตรลักษณ์มาโดยชอบอย่างไม่แปรผันแล้ว จึงไม่ต้องพิจารณานามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ อันเป็นญาณเบื้องต้นของวิปัสสนาญาณซ้ำอีก

การที่ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูงขึ้นไป ต้องกลับมาเจริญวิปัสสนา เพื่อให้ผ่านญาณไปตามลำดับเหมือนกับการปฏิบัติครั้งแรกก็จริง แต่ลักษณะและคุณภาพของญาณนั้น ๆ มีความละเอียดประณีต และสามารถกำจัดกิเลสได้ดีและมากขึ้นไปกว่ากันโดยลำดับของแต่ละขั้น เช่น มีสติสัมปชัญญะปรากฏชัด และสุขุมลึกซึ้งกว่ากัน โดยเฉพาะญาณใน ๔ มรรค คือ โสดาปัตติมรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตมรรคญาณ มีกำลังประหามันกิเลสได้มากกว่ากัน คือ

โสดาปัตติมรรคที่ ๑ ละกิเลสชนิดที่เป็นเหตุให้เกิดในอบายภูมิต่อไปสิ้นเชิง หมายความว่า พระโสดาบันบุคคลย่อมไม่ไปเกิดในอบายภูมิอีกต่อไป

สกทาคามีมรรคที่ ๒ ละกิเลสอย่างหยาบ โดยเฉพาะที่แสดงออกมาทางกาย วาจา ได้สิ้นเชิง

อนาคามีมรรคที่ ๓ ละกิเลสชนิดเบาบางได้สิ้นเชิง

อรหัตมรรคที่ ๔ ขั้นสูงสุด ละกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งแทรกซึมอยู่ในจิตสันดานได้โดยสิ้นเชิง หมายความว่าพระอรหันต์ทั้งหลาย เป็นผู้วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสทุกประเภททุกชนิด เป็นผู้มีขั้นธันดานบริสุทธิ์หมดจดอย่าง

สมบูรณ์ดังนั้น ท่านจึงไม่มีกิเลสอันเป็นเชื้อให้ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตายในภพทั้งหลายอีก เมื่อดับขันธทั้ง ๕ อันเป็นวิบากขันธครั้งสุดท้ายแล้วก็ปรินิพพาน ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป

การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นวิธีเข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยวิปัสสนาวิธีนี้ แสดงให้เห็นถึงการได้เห็นอริยสัจ ๔ ไปในตัว กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุอริยมรรคแล้วนั้น มรรคจิตย่อมได้นิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานนั้นก็แก่นโรธสังขารนั่นเอง ดังนั้น ผู้ได้บรรลุมรรคญาณจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้งนิโรธสัจด้วยมรรคญาณ หรือมรรคปัญญา

ปัญญาเจตสิกที่เกิดร่วมกับมรรคจิตนั้น เป็นตัวสัมมาทิฏฐิเป็นองค์ธรรมของอริยมรรคที่ ๑ และในขณะมรรคจิตเดียวกันนั้น มีวิตกเจตสิกอันเป็นสัมมาสังกัปปะ เป็นองค์อริยมรรคที่ ๒ มีสัมมาวาจา สัมมากรรมสัมมาอาชีวะเจตสิก อันเป็นองค์อริยมรรคที่ ๓-๔-๕, มีวิริยะสติ และเอกัคคตาเจตสิก อันเป็นตัวสัมมาวิริยะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ องค์อริยมรรคที่ ๖-๗-๘ เกิดร่วมกันประกอบพร้อมกัน โดยมีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกัน องค์อริยมรรค ๘ ประการนี้เป็น มรรคสังขาร ดังนั้นผู้ได้บรรลุมรรคญาณนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้งมรรคสังขาร

ขันธ ๕ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานที่ผู้ปฏิบัติพิจารณาที่ตั้งแต่ต้นจนถึงอนุโลมญาณเป็นที่สุดนั้นเป็นตัวยุทธสังขาร ผู้บรรลุมรรคญาณนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้งทุกขสังขาร

ค้นหาอันเป็นเหตุให้เกิดขันธ ๕ นั้นเป็นสมุทัยสังขาร ผู้บรรลุมรรคญาณจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้งสมุทัยสังขาร

สรุปว่า ผู้ปฏิบัติธรรมกรรมฐานจนได้บรรลุถึงมรรคญาณแล้ว ชื่อว่าได้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ด้วยมรรคญาณ หรือมรรคปัญญา^{๑๒}

^{๑๒} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๐๒.

๘.๒ ความปรากฏขึ้นของมรรค

มรรค แปลว่า ธรรมที่ฆ่ากิเลส วิเคราะห์หว่า กิเลส มาเรณโต คจฉติ นิพพานตถิเกหิ มคคิยตีติ วา มคโค, สมมาทิฏฐิจาทย โอฏฐ ฌมมา.^{๑๓}

ชื่อว่า มรรค เพราะฆ่ากิเลสทั้งหลายได้ หรือเพราะผู้ต้องการพระนิพพานจะต้องแสวงหา มรรคมองค์ประกอบ ๘ ประการ ดังนี้

๑. สัมมาทิฏฐิ แปลว่า ความรู้ชอบ คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

๒. สัมมาสังกัปปะ แปลว่า ความดำริชอบ คือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาบาท ความดำริในอันไม่เบียดเบียน

๓. สัมมาวาจา แปลว่า เจรจาชอบ คือ การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบและการพูดเพ้อเจ้อ

๔. สัมมากัมมันตะ แปลว่า การกระทำชอบหรือการงานชอบ คือ การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤตินิดในกาม^{๑๔}

๕. สัมมาอาชีวะ แปลว่า เลี้ยงชีพชอบ คือ เว้นจากการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย ประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ผิดจากทำนองคลองธรรม ทำให้คนอื่นต้องเดือดร้อนด้วยวิธีต่าง ๆ หาเลี้ยงชีวิตด้วยความขยันหมั่นเพียร ไม่เบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อน

๕. สัมมาวายามะ แปลว่า เพียรชอบหรือพยายามชอบ คือ มี ฉันทะปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้เพื่อมิให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้นเพื่อละอกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้นเพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญยิ่งไพบูลย์เต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่บังเกิด

^{๑๓} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๖/๑๕๘

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๙/๓๔๘.

ขึ้นแล้ว^{๑๕}

๖. สัมมาสติ แปลว่า ตั้งสติชอบ ระลึกชอบ คือตั้งสติในทางที่ถูกต้อง ตรงต่อการบรรลุมรรคผล ได้แก่ มีสติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่...มีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่...มีสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอภิชฌาและ โทมนัสในโลกเสียได้

๗. สัมมาสมาธิ แปลว่า ตั้งใจมั่นชอบ คือ การฝึกอบรมจิตให้สงบ จากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ เป็นต้น^{๑๖}

กุลบุตรผู้ต้องการพ้นทุกข์ต้องเจริญให้มากซึ่งมรรคมีองค์ ๘ นี้ เท่านั้น จึงจะบรรลุปฏิเวธสัมฤทธิ์ธรรมได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“มรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐเหล่านี้คือ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ), สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ), สัมมาวาจา (เจรจาชอบ), สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ), สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ), สัมมาวายามะ (พยายามชอบ), สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) นี้แลคือทาง นี้แลคือข้อปฏิบัติ เพื่อ**บรรลุธรรม**”^{๑๗}

อนึ่ง มรรค หมายถึง ทางเดินของใจจากความทุกข์ไปสู่ความเป็น อิศระ(พระนิพพาน) หลุดพ้นจากทุกข์ที่หลงยึดถือและประกอบขึ้นในต้นด้วย อำนาจของอวิชชา มรรคมีองค์ ๘ ประการถึงพร้อมเป็นอันเดียวกันทั้งแปด อย่าง ดุจเชือกพันแปดเกลียว พระสารีบุตรเถระอธิบายองค์แห่งมรรค ไว้ว่า

มรรคชื่อว่า สัมมาทิฐิเพราะมีสภาวะเห็น

มรรคชื่อว่า สัมมาสังกัปปะเพราะมีสภาวะตรึกตรอง

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๔/๒๙๙/๓๔๘.

^{๑๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๙/๓๔๘, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๖.

^{๑๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๕/๑๕๗.

มรรคชื่อว่า สัมมาวาจาเพราะมีสภาวะกำหนด
มรรคชื่อว่า สัมมากัมมันตะเพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน
มรรคชื่อว่า สัมมาอาชีวะเพราะมีสภาวะผ่องแผ้ว
มรรคชื่อว่า สัมมาวายามะเพราะมีสภาวะระคองไว้
มรรคชื่อว่า สัมมาสติเพราะมีสภาวะตั้งมั่น
มรรคชื่อว่า สัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน^{๑๘}

มรรคญาณ คือปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาณ สติ สมาธิ ปัญญาและธรรมฝ่ายการตรัสรู้ ทั้งปวง รวมลงที่จิตดวงเดียวเป็นมรรคสมังคี กำลังของมรรคแหวกมโนวิญญานซึ่งห่อหุ้มปิดบังธรรมชาติอันบริสุทธิ์ออก

มรรคญาณนี้เป็นโลกุตตรญาณ ทำหน้าที่ประหาณกิเลส ระดับอนุสัยกิเลส ทำหน้าที่รู้ทุกข์ ละเหตุแห่งทุกข์ แจ้งนิโรธ ความดับทุกข์ เจริญตนเองเต็มที่ คือองค์มรรค ๘ มีการประชุมพร้อมกัน ทำหน้าที่ละอนุสัยกิเลส แล้วก็ดับลง มีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นญาณลำดับขั้นที่ ๑๔ ในวิปัสสนาญาณ ๑๖ ที่เกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนากาวนาเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน ซึ่งแบ่งความสามารถในการประหาณกิเลสออกเป็น ๔ ขั้น ดังนี้

๑) โสตาปัตติมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหาณสักกายทิฏฐิ, วิจิกิจฉาสีลัพพตปรามาส (มิจฉาทิฏฐิ และวิจิกิจฉา) ได้อย่างเด็ดขาด^{๑๙} ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน

โสดาบัน แปลว่า ถึงกระแสพระนิพพาน^{๒๐} หมายความว่าผู้ที่บรรลุถึงความเห็นพระโสดาบันแล้ว จักมุ่งหน้าไปตามกระแสนิพพานจนบรรลุความเป็นพระอรหันต์ ไม่มีวันตกต่ำ เป็นผู้ไม่ตกไปในออบาย ๔ คือ นรก

^{๑๘} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒/๔๑๕.

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๒๐} อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๖๓-๖๔/๓๕๓

กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรต อสุรกาย มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ คือ มรรค ๓ เบื้องสูง ได้แก่ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรคในวันข้างหน้า เมื่อเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็เกิดได้ไม่เกิน ๗ ครั้ง^{๒๑} เพราะประหัตถอกุศลกรรมบถ ๕ ประการ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท และมิฉฉาภิภูริได้โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉท^{๒๒}

๒. สกทาคามิมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหัตถสัทธิกุศล วิจิติจณา สิ้นพัตปราคมาสได้โดยเด็ดขาดสิ้นเชิง พร้อมกับบรรเทาโรคโทสะและโมหะให้เบาบางได้ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระสกทาคามี เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ คือ มรรคเบื้องสูง ได้แก่ อนาคามิมรรค อรหัตตมรรคในวันข้างหน้า เมื่อเกิดในภพใหม่ก็เกิดได้เพียง ๑ ครั้ง^{๒๓}

คำว่า สกทาคามี แปลว่า กลับมาอีกครั้งเดียวหรือครั้งหนึ่ง คือ ผู้ที่บรรลุเป็นพระสกทาคามีจะกลับมาเกิดในกามภูมิ ได้แก่มนุษย์โลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น พระสกทาคามีนี้ ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน ไม่ได้ละเพิ่มอีกแต่ประการใด เพียงแต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลงเท่านั้น

๓. อนาคามิมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหัตถสัทธิกุศล วิจิติจณา สิ้นพัตปราคมาส พร้อมทั้งโรคโทสะ โมหะได้โดยเด็ดขาดสิ้นเชิง ผู้ปฏิบัติสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระอนาคามี^{๒๔}

คำว่า อนาคามี แปลว่า ไม่กลับมาอีก หมายความว่า ผู้ที่บรรลุเป็นพระอนาคามีในมนุษย์โลกหรือเทวโลก เมื่อหมดอายุขัยแล้ว จะไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสและดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น จักไม่กลับมา

^{๒๑} ดูใน อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒, อภ.ปญจ.อ. (บาลี)(บาลี) ๓๑/๕๓.

^{๒๒} อภ.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖.

^{๒๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖., ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๕๑/๗๘.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน อภ.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓.

เกิดในมนุษย์โลกหรือเทวโลกอีก^{๒๖}

๔. อรหัตตมรรคญาณ สามารถประหาณสังโยชน์กิเลสที่ผูกมัดใจทั้งหมดได้โดยเด็ดขาด^{๒๗} ผู้ปฏิบัติสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าบรรลอรหัตต์โดยสมบูรณ์ นับว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว เพราะไม่มีกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดบาป และไม่มีกิเลสให้ถือกำเนิดในภพใหม่อีก^{๒๘} พระอรหัตต์นั้นไม่มีการเวียนเกิด-เวียนตายและภพใหม่ก็ไม่มีอีก เมื่อไม่เกิดอีกก็ไม่แก่ ไม่ตายอีกต่อไป^{๒๙}

ในพระสูตรต้นตปฏิก ทูตยโสเจยยสูตรปรากฏข้อความว่า “ผู้มีกายสะอาด มีวาจาสะอาด มีใจสะอาด ไม่มีอาสวะ เป็นผู้สะอาด ถึงพร้อมด้วยความสะอาด บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว”^{๓๐}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบทว่า นิินหาตปาปกิ ว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า เป็นผู้มีบาปอันล้างเสียแล้ว เพราะเป็นผู้ล้างคือชำระบาปทั้งปวงที่เกิดขึ้นในอายตนะแม้ทั้งปวง ด้วยมรรคญาณ^{๓๑}

คำว่า อรหัตต์ แปลว่า ผู้ควรแก่การบูชาอันวิเศษ เพราะเป็นผู้ควรแก่ทักษิณานันเลิศ^{๓๒} ได้ชื่อว่า ชีณาสพ เพราะเป็นผู้ที่หมดกิเลสอาสวะแล้ว^{๓๓} เป็นผู้สิ้นภพสิ้นชาติแล้ว เป็นผู้พ้นจากสังสารวัฏฏ์ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป^{๓๔}

^{๒๖} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖.

^{๒๗} กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ ๑๐ ประการ คือ ๑) สักกายทิฏฐิ ๒) วิจิกิจฉา ๓) สีลัพพตปรามาส ๔) กามฉันทะหรือกามราคะ ๕) พยาบาทหรือปฏิมะ ๖) รูปปราคะ ๗) อรูปปราคะ ๘) มานะ ๙) อุทธัจจะ ๑๐) อวิชชา ดูใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๔.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๘., ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๐.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๒/๓๖๘.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๗๓.

^{๓๒} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘.

^{๓๓} ที.ปา.อ. (บาลี) ๑/๑๑๖/๔๘.

^{๓๔} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๗ , ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๒๘/๙๐.

๘.๒.๑ การปฏิบัติให้มรรคเกิดขึ้น

ปฏิบัติอย่างไรให้มรรคเกิดขึ้น พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า ภิกษุนั้นเมื่อนึกถึงชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อเห็นชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อพิจารณาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่ออธิษฐานจิตชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อประกอบความเพียรไว้ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อตั้งสติไว้มั่นชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อตั้งจิตไว้มั่นชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อละธรรมที่ควรละชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าปฏิบัติ ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้

ควรเจริญมรรคอย่างไร พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า คือภิกษุนั้นเมื่อนึกถึงชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ชื่อว่าเจริญ เมื่อเห็นชื่อว่าเจริญ เมื่อพิจารณาชื่อว่าเจริญ เมื่ออธิษฐานจิตชื่อว่าเจริญ เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาชื่อว่าเจริญ เมื่อประกอบความเพียรไว้ชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งสติไว้มั่น ชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งจิตไว้มั่นชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างชื่อว่าเจริญ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่าเจริญ เมื่อละธรรมที่ควรละชื่อว่าเจริญ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญชื่อว่าเจริญ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าเจริญ เจริญอย่างนี้^{๓๔}

และอธิบายมรรคที่เจริญทำให้มีขึ้นแล้วย่อมละสังโยชน์ และทำอนุสัยให้สิ้นไปได้ ว่า

ผู้เจริญวิปัสสนาย่อมละสังโยชน์ ๓ นี้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส อนุสัย ๒ นี้ คือ ทิฏฐิฐานุสัยและวิจิกิจฉาอนุสัยย่อมสิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค

ย่อมละสังโยชน์ ๒ นี้ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ส่วนหยาบๆ อนุสัย ๒ นี้ คือ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยส่วนหยาบๆ ย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามีมรรค

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔

ย่อมละสังโยชน์ ๒ นี้ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ส่วน
ละเอียดย ๒ นี้ คือ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียดย
ย่อมสิ้นไปด้วยอนาคามีมรรค

ย่อมละสังโยชน์ ๕ นี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ และ
อวิชชา ๓ นี้ คือ มานานุสัย ภวราคานุสัยและอวิชชานุสัย ย่อม
สิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค^{๓๖}

๘.๓.๓ ญาณในวิมุตติสุข

ในคัมภีร์ปฏิสัมภทามรรค พระสารีบุตรเถระอธิบายการเกิดญาณ
ในวิมุตติสุข ที่เกิดจากการเจริญอานาปานสติภาวนาไว้ ๒๑ ประการ คือ

๑. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดสักกายที่ภูลิณีได้ด้วย
โสดาปัตติมรรค

๒. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดวิจิกิจฉาได้ด้วยโสดา
ปัตติมรรค

๓. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดสีลัพพตปรามาสได้
ด้วยโสดาปัตติมรรค

๔. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดทิฏฐานุสัยได้ด้วย
โสดาปัตติมรรค

๕. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดวิจิกิจฉานุสัยได้ด้วย
โสดาปัตติมรรค

๖. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดกามราคสังโยชน์
อย่างหยาบได้ด้วยสกทาคามีมรรค

๗. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดปฏิฆสังโยชน์อย่าง
หยาบได้ด้วยสกทาคามีมรรค

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๕-๖.

๘. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดกามราคานุสัยอย่าง
หยาบได้ด้วยสกทาคามิมรรค

๙. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดปถิฆานุสัยอย่าง
หยาบได้ด้วยสกทาคามิมรรค

๑๐. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดกามราคสังโยชน์
อย่างละเอียดด้วยอนาคามิมรรค

๑๑. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดปถิฆสังโยชน์อย่าง
ละเอียดได้ด้วยอนาคามิมรรค

๑๒. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดกามราคานุสัย
อย่างละเอียดได้ด้วยอนาคามิมรรค

๑๓. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดปถิฆานุสัยอย่าง
ละเอียดได้ด้วยอนาคามิมรรค

๑๔. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดรูปราคะได้ด้วย
อภัตตมรรค

๑๕. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดอรูปราคะได้ด้วย
อภัตตมรรค

๑๖. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดมานะได้ด้วย
อภัตตมรรค

๑๗. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดอุทัจจะได้ด้วย
อภัตตมรรค

๑๘. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดอวิชชาได้ด้วย
อภัตตมรรค

๑๙. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดมานานุสัยได้ด้วย
อภัตตมรรค

๒๐. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดภวราคานุสัยได้ด้วย
อภัตตมรรค

๒๑. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดอวิชชาอนุสัยได้ด้วย
อรรถัตตมรรค^{๓๗}

ในเรื่องนี้ พุทธทาสภิกขุมีแนวคำสอนสอดคล้องกับหลักการใน
คัมภีร์ และท่านได้นำหลักการเรื่อง “วิมุตติสุข” อันเกิดจากการเจริญอานา
ปานสติภาวนาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคมาอธิบาย และจำแนกจัดเป็น
หมวดหมู่ตามสังโยชน์และอนุสัยที่อริยมรรคทั้ง ๔ จะพึงตัด มี ๒๑ อย่าง
เรียงลำดับตามอาการที่มรรคทั้งสี่จะพึงละ ดังที่ท่านอธิบายว่า

สิ่งที่พึงละจำแนกเป็น ๒ หมวด คือ หมวดสังโยชน์และหมวด
อนุสัย ในข้อนี้ ข้อที่ ๑-๒-๓-๖-๗-๑๐-๑๑-๑๔-๑๕-๑๖-๑๗-๑๘ สิบสองข้อ
นี้เป็นพวกสังโยชน์ ข้อที่ ๔-๕-๘-๙-๑๒-๑๓-๑๙-๒๐-๒๑ เก้าข้อนี้เป็นหมวด
อนุสัย เมื่อเป็นดังนี้เห็นได้สัปดาห์ว่า เป็นการจำแนกที่ซ้ำ กันอยู่ คือ ถ้าถือเอา
หลักก็มีสังโยชน์ห้าหรือเกินเข้ามา ๑๐ นอกจากนั้น พึงสังเกตให้เห็นว่าท่าน
ได้แยกสังโยชน์ หรืออุปนิสัยบางอย่างออกไปเป็นชั้นหยาบและชั้นละเอียด
อีก ตามควรแก่อำนาจของอริยมรรคจะพึงตัด เช่นจำแนกคามราคะและ
ปฏิฆะ ว่ามีเป็นอย่างหยาบและอย่างละเอียด ทั้งที่เป็นสังโยชน์และอนุสัย
ด้วยการจำแนกออกไปเช่นนี้ด้วย และด้วยการรวมเข้าด้วยกัน ทั้งสังโยชน์
และอนุสัย จึงได้จำแนกออก เป็น ๒๑ ประการ

เมื่อกล่าวโดยยกเอาอนุสัยเป็นหลัก พึงทราบว่าอนุสัย(กิเลสที่นอน
เนื่องอยู่ในชั้นธันดาน) มี ๗ คือ

๑. ทิฏฐานุสัย (ความเห็นผิดที่นอนอยู่)
๒. วิจิกิจฉานุสัย (ความสงสัยที่นอนอยู่)
๓. กามราคานุสัย (ความยินดีในกามที่นอนอยู่)

^{๓๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๓/๒๘๙., ดูคำอธิบายในหนังสือ : นิพพานถา, พระ
โสภณมหาเถระ(มหาสีสยาตอ) วจนา, สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม,ป.ธ.
๙) ตรวจชำระ, ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, จองทอง
กรุงเทพมหานคร, ๒๕๕๔.

๔. ปฏิกขานุสัย (ความโกรธที่นอนอยู่)
๕. มานานุสัย (ความถือตัวที่นอนอยู่)
๖. ภวราคานุสัย (ความยินดีในภพที่นอนอยู่)
๗. อวิชขานุสัย (ความไม่รู้ตามความเป็นจริงที่นอนอยู่)

เมื่อสังโยชน์ ๑๐ และอนุสัย ๗ มาเปรียบเทียบกับกันดู ย่อมจะเห็นว่า เพียงแต่จำนวนต่างกัน เพราะเล็งถึงกิริยาอาการที่ทำหน้าที่เป็นกิเลสต่างกัน คือสังโยชน์ หมายถึงเครื่องผูกพัน และอนุสัยหมายถึงเครื่องนอนเนื่องอยู่ในสันดาน แต่โดยเนื้อแท้เป็นของอย่างเดียวกันได้โดยการปรับเข้ากัน ดังต่อไปนี้

สัkkายทิกฺขณฺณิและสึลฺลพฺพตปรามาส คือ ทิกฺขณฺณานุสัย

วิจิกิจฺจนา คือ วิจิกิจฺจนานุสัย

กามราคะ คือ กามราคานุสัย

รูปราคะ คือ ภวราคานุสัย

มานะและอุทฺธัจจะ คือ มานานุสัย

อวิชชา คือ อวิชขานุสัย

สังโยชน์ ๑๐ อย่าง จึงลงตัวกันได้กับอนุสัย ๒ อย่าง ด้วยอาการดังกล่าวนี้^{๓๔๘}

^{๓๔๘} พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า ๔๔๖-๔๕๐.